

Habilitációs tézisek

dr. Tóth Anna Judit

Festivals on the Boundary of the Christian and Pagan age

Tudományág: nyelvtudomány (klasszika-filológia)

DEBRECENI EGYETEM

Debrecen, 2023

Tézisek

A disszertáció tárgyát ünnepek egy olyan sorozata képezi, amelyek virágkorukat a IV. és VII. század között élték, széles körben elterjedtek voltak a Római Birodalom, majd utódállamai területén. Vagy teljesen új jelenségként tűntek fel a IV. században, vagy korábban létező, de sokkal kisebb jelentőségű szokásokból váltak a korszak legkiemelkedőbb ünnepeivé.

A tárgyalt ünnepek a következők: 1.) Kalendae Ianuariae, 2.) egy név nélküli télűző szokás, melyet nevezhetünk Februarius elűzésének, 3.) Kalendae Martiae, 4.) Maiuma és az azzal rokon ünnepek, 5.) Brumalia. A disszertáció fő célkitűzései a következők: a források lehető legszélesebb köre alapján feltárni ezen ünnepek történeti fejlődését a kialakulásukat befolyásoló ünnepektől kezdve fénykorukig és középkori utóéletükig, szükség esetén bevonva az újkori néprajzi anyagot is.

A jelenkori kutatásban konszenzus van azzal kapcsolatban, hogy ezek az ünnepek nem tekinthetők a pogány vallás maradványainak, sem a klasszikus Tylor- és Frazer-féle értelemben, sem abban az értelemben, ahogy a korabeli egyházatyák tekintették őket. Ezzel szemben a mai kutatás a késő ókori városi kultúra és az ünnepek szekuláris voltát hangsúlyozza (Markus 1990, Cameron 2011, Graf 2015), „revival”-jelenségnek tekinti őket (Latham 2020), illetve kiemeli az ünnepek újdonságát. Ezeket túl fontos elemnek tartom az ünnepek kitalált hagyomány (invented tradition) jellegét, amennyiben a források fiktív eredetmítoszokkal és más eszközökkel is a legősibb történeti hagyományokhoz igyekeznek kapcsolni ezeket az aránylag új ünnepeket, ezen belül is a római hagyományhoz, a görög nyelvű lakosság esetében is saját római identitásukat hangsúlyozva.

Az egyes ünnepek forrásadatainak vizsgálatában különös figyelmet szentelek a.) az ünnepek eseményeinek, rítusainak feltárására b.) lokális variációk megállapítására, amennyiben vannak ilyenek, c.) a résztvevők szociális státuszának megállapítására, értve ez alatt nem csak a társadalmi hierarchiában betöltött helyüket, hanem a vidéki-urbánus hátteret, valamint az etnikumot. d.) Különösen fontosnak tartom az ünnepek szervezőire és szponzoraira vonatkozó sporadikus adatok összegyűjtését. A pogány kultuszok betiltása után mindazok a specifikusan szakrális közösségek, amelyek korábban az ünnepek lebonyolításáért feleltek, megszűntek, a hasonló szerepet betöltő polgári tisztviselők feladatköre óhatatlanul megváltozott, így az ünnepek

szervezésében jelentős átalakulás várható. A disszertáció célja annak feltárása, hogy valójában hogyan zajlik az a folyamat, amelynek során a klasszikus ókor politeista kultuszai helyén létrejön a középkor népi vallásossága.

Konklúziók: A tárgyalt ünnepek földrajzi elterjedése minden esetben tágult a késő ókorban. Ennek egyik oka éppen a kereszténység terjedése is lehet, amelyben az eddig lokális ünnepi naptárakat egy birodalomszerte egységesülő rendszer váltja fel. Mind az öt ünnep alapvetően szekuláris, nemcsak politeistának, hanem pogánynak sem nevezhetők. Szekularitásukat hangsúlyozza, hogy nevük minden esetben a naptári időpontra utal ténylegesen vagy a kortárs népetimológia alapján. Az őket ellenző egyházi szerzők elsősorban a társadalom alsó rétegeit vádolják megünneplésükkel, de valamennyinek kimutatható a jelenléte még a császári udvarban is. Jellemzőjük, hogy egyfajta kitalált hagyomány termelődik ki körülöttük, a római történelemből vett eredetmítoszok egy sajátos, másodlagos szakralitást alakítanak ki körülöttük.

A kultuszok betiltásával a korábbi vallási rendszerben a centrális helyzetű rítusok, papság, kultuszhelyek stb. eltűnnek. Ünnepeink azt mutatják, hogy az ily módon kiürülő centrum helyére addig periférikus szokások, kultuszok áramlanak meg. Ez a perifériából a centrum felé irányuló mozgás öt irányból ragadható meg. 1.) Vidéki, falusi szokások megjelenése a városban. 2.) A hellén és római helyébe a „barbár” lép: kelta és közel-keleti ünnepek. Ugyanez igaz a görög nyelvterületen terjedő római szokásokra. 3.) Nők és gyermekek jelentősége. 4.) A városon belüli térhasználat szempontjából: addig magánházakban zajló ünnepek elfoglalják a köztereket. 5.) Olyan rítusok, amelyek korábban a centrális áldozati szertartások mellett mintegy „paraliturgikus” módon léteztek, az áldozatok eltűnésével centrális jelentőségűvé válnak.

A korábbi szervezők helyén új testületek kapnak szerepet: a katonaság és a cirkuszi pártok.

A késő ókorban mindezen folyamatok eredményeképpen egy a korábbiaktól eltérő ünnepi naptár alakul ki, amely csak halvány nyomokban emlékeztet a kereszténység előtti viszonyokra. A középkor folyamán ez él tovább és ez lesz alapja a középkori népi vallásosság ünnepeinek, nem egyszer hatást gyakorolva az újonnan kereszténnyé váló germán és szláv népekre is.

Az ünnepek szekularitását biztosítja az is, hogy ezek alapvetően az évszakváltásokhoz kapcsolódnak, ill. a csillagászati év fordulópontjaihoz. Ezt a napfordulóhoz kötöttséget a juliánus-naptár használata teszi lehetővé, és ami megalapozza, azok nem a pogány ünnepek, hanem éppen a keresztény ünnepek, amely csillagászati eseményekhez kötöttsége sokkalta hangsúlyosabb, mint amilyen a római vagy az athéni naptárban valaha volt.

A tárgyalat ünnepek azért jöttek létre, hogy a krisztianizálódó társadalom vallásilag kevert lakosságában lehetővé tegye a közös ünneplést, a közösségi események közös megélését, éppen ezért létük általában átmeneti: a középkor folyamán nem azért tűnnek el, mert az egyházi tiltja őket, hanem azért, mert idomulnak a keresztény naptár ünneprendjéhez.

Az egyes ünnepek bemutatása előtt felvázolom azt a késő antik társadalmi miliőt, amelyben a vizsgált ünnepek léteztek (2. fejezet). Alapvetően elfogadom Cameron 2011 megállapításait, amennyiben a krisztianizáció gyors folyamatát egy vallási szempontból relatíve közömbös lakosság vallásváltásával magyarázza (egyéb szempontból úgy gondolom, Cameron alábecsülte a keresztény-pogány konfliktusok súlyosságát). Röviden áttekintem a pogány kultuszokat korlátozó rendelkezések közül a tárgyunk szempontjából lényegesebbeket, a „pogány” vagy „démonikus” ünnep korabeli definícióit. Ezután áttérek a római naptár vázlatos bemutatására, és bemutatom a naptári rendszer késő ókori állapotát.

A tárgyalat ünnepek közül az első és a legfontosabb a **Kalendae Ianuariae**, amely egy néhány évszázados időszakon belül a Római Birodalom talán legfontosabb ünnepe volt. A 3. fejezetben bemutatom az újév ünneplését a köztársasági és a kora császárkorban, majd ismertetem az újévre vonatkozó naptári forrásokat. Az 4. fejezetben részletesen tárgyalok két különösen részletes és ellenkező hozzáállású forrást: Libaniusnak a Kalendae dicsőítő beszédét és Asterius amaseai püspöknek az előbbivel nagyjából egykorú invectiváját. Az 5. fejezetben ennek folytatásaként időrendben tárgyalom a Kalendae kisebb forrásait Pacianustól (390–391) a 691-es Trullói zsinat tiltó kánonjáig. Az időrendet egyedül Bíborbanszületett Konstantin De caerimoniis töri meg, amelynek anyagát a kutatás a fejezetben tárgyalat időkörből eredezteti. A 6. fejezetben tárgyalom az ünnep fejlődésének menetét. Először elkülönítem azokat az elemeket, amelyeket a császárkori Kalendae-től örökölt meg: az

új évi jelleget és az ahhoz kapcsolódó auspiciumokat, a jelképes pénzérme ajándékot, és a szintén strenának nevezett zöld ágat, amellyel a házakat díszítették. Elkülönítem a markáns új elemeket, és ezek alapján a késő antik Kalendae ünneplésében két alapvető lokális variáns feltételezek. Az első egy nyugati típus, amelynek jellegzetessége a szarvas és borjúmaszkos felvonulás. Ez a fajta ünneplés kapcsolatban állhat a 3. sz-tól kimutatható kelta kulturális reneszánszsal, egykori kelta területeken ismert, jellemzője, hogy a vidék irányából terjed a városokba teljesen új szokásként. A keleti forma esetében a fő közös elemet a gúnyolódásban látom, a karneváli fordított világ eljátszásában, amely még a császár személyét sem kíméli. A 7. fejezetben bemutatom, hogy milyen korábbi ünnepek, rítusok egyese elemeinek hatása alatt alakulhatott ki a Kalendae szertartásrendje. Ezek közül a legfontosabb a legfeltűnőbb hasonlóságot mutatja a Saturnalia, ezért ennek tárgyalásakor különös hangsúlyt fektetek a hasonlóságok mellett megfigyelhető eltérésekre: a házon belüli privát ünnep publikus, utcai ünnepléssé alakulása, ill. a Saturnali királyával vagy inkább császárával kapcsolatos régi kérdésekre. A korábbi kutatás ezek mellett a Navigium Isidis ünnepét és a pompa circensis rítusát hozta összefüggésbe a Kalendae-vel, ezért ezeket vizsgálom először. Ezután tárgyalok néhány olyan szertartást, ahol az elit kicsúfolása vagy a jelmezes felvonulás szerepet kapott: Magna Mater Róma városi ünnepeit, Dionysus athéni szertartásait, valamint a római pompae két további változatát, a pompa triumphalist és funeralist, amelyek szintén szerepet kapott a csúfolódás. Két további témakört is érintek. Az egyik Risus ünnepe Apuleius Metamorphosésában; ez ugyan csak egy fikciós ünnepség, azonban ez is a bahtyini értelemben vett karneváli irodalom kérdésköréhez kapcsolódik, így mellőzése helytelen volna. Az utolsó téma a fejezetben a különféle dramatizált és megalázó büntetések kérdése, amennyiben a Kalendae felvonulásai több esetben ezeket a szituációkat idézik fel: az ünnepen az válik normává, ami a hétköznapokban a legsúlyosabb megaláztatás volna. A 8. fejezet a Kalendae középkori utóéletével foglalkozik, továbbkövetve a szarvas maszkok történetét az érett középkorig, bemutatva a X. sz.-i Róma városának ünnepeit, az ünnepet övező kora középkori vitákat. Konklúzióként vonom le, hogy az egyházi tiltások semmiféle különösebb hatást nem gyakoroltak az ünnepekre, azonban az évszázadok során az ünnepek Kalendae Ianuariae jellege egyre inkább elhomályosult, az ünneplés kibővült, új naptári időpontokra került, és nem a hanyatlás, hanem éppen annak ellenkezője miatt veszítette el ókori jellegzetességeit. Itt térek ki az újévi ünnepi asztal kérdésére: ez a

szokás ugyan a késő ókorban is megvolt, de a középkori források fényében válik csak értelmezhetővé.

A 9. fejezet témája **Februarius kiűzése**. Első sorban bizánci történeti forrásokból ismert egy narratíva, amelyben a gall invázió és a város Camillus és Manlius Capitolinus általi megvédése kiegészül egy epizóddal az áruló Februarius szenátorról, akit a győzelem után gyékénybe csavarva űznek ki a városból. A bizánci hagyományt visszavezetem Malalas krónikájára, feltételezem, hogy a krónika VII. könyvének egy tematikusan összetartozó egysége valóban a Malalas által Brunichiusnak nevezett forrásra megy vissza, amely korabeli ünnepekhez kapcsolt fiktív történeti aitionokat, amelyek a római királyság és korai köztársaság korába vezette vissza ezen ünnepeket. Tisztázom a hagyomány inkohereus elemeit (pl. a február hónap téves Sextilis megnevezését), amelyek a történet datálásában is segíthetnek. A narratívát egy létező késő antik ünnep aitionjának tekintem. Áttekintem a további római bűnbak kiűző/megtisztító szertartásokat (Mamurius, Argei), az ünnep kapcsolatát a Lupercaliával. Tárgyalom az ünnep tényleges létére utaló külső bizonyítékokat (bizánci Luperkalion, a Róma városi középkori télűző szokások).

A 10. fejezet március 1. napjának ünnepeit tárgyalja, itt a római **Matronalia** és a görög **Chelidonisma** továbbélésével és ötvöződéssel számolhatunk. A Matronalia késő antik forrásai hiányosak, néhány említés és a zsinati tiltások állnak rendelkezésünkre. Hasonlót figyelhetünk meg a fecskék köszöntése esetében. Két görög népdal maradt fenn a klasszikus ókorból, amelyek messzemenő párhuzamokat mutatnak még az újkori chelidonisma-dalokkal, mindegyik jellemzője a jókívánságok kilátásba helyezése mellett egyfajta szimbolikus agresszió. A késő ókori és bizánci források jellemzően csak említések, melyek lehetővé teszik a szokás folyamatos létezésének rögzítését, de nem árulnak el új részleteket. Az utolsó téma a Balkán egész területén elterjedt piros-fehér fonalból készült martenyica karkötők és babák eredetének kérdése. Összegyűjtöm a szokás legkorábbi, bizánci kori forrásait, eredetét részben a sokkal jobban adatolt piros fonál-amulettel látom, illetve felvetem, hogy kapcsolata lehet a Compitalia ünnep szintén piros-fehér pamut-babáival.

A 11. fejezet tárgya a **Maiuma** ünnep. Elfogadva a szakirodalom konklúzióit, azonosnak tartom a Maiuma, a Brytai és a név nélkül ismert edessai ünnepet (Mentzu-Meimare 1996, Greatrex-Watt 1999, Schorch 2003, Belayche 2004a), melyek

mindegyike urbánus ünnep éjszakai felvonulásokkal, májusban, és a színház úszómedencéjében lebonyolított meglehetősen frivol varietével. Külön vizsgálom a Lydos által említett ostiai Maiumát, amelynek létét a kutatás nem egyhangúan fogadja el, kísérletet teszek rá, hogy ezt azonosítsam a Philocalus naptár **zinza** és zenziarius májusi bejegyzéseivel, melyek nevét a vulgáris latinból és az olaszból ismert gingitól hozom kapcsolatba. Bemutatom az ünnep szír-föníciai előzményét, a **Marzeahot**. Azt a kérdést vizsgálva, hogy a Maiuma újraéledésekor miért nem jelenik meg újra teljes egykori elterjedési területen, tehát a nyugati föníciai területeken is, hipotézisként azt a választ fogalmazom meg, hogy ez megtörténik azonban nem májusban, Maiuma néven, hanem **Szent János napjához** és a napfordulóhoz kapcsolódva. Korai, rituális fürdőzéssel járó Szent János napi népszokások kizárólag Szent Ágoston Hippójából és a dél galliai Arles-ből ismertek, az egykori pun érdekszférába tartozó területekről. Bizáncban e „vizes” ünnepségek ez a nyugati változata él tovább, Theodóros Balsamónnál a népi ünnepek bemutatása szinte azonos a mai görög népszokásokkal. Bemutatom a kis számú adatot, amely a napfordulás máglyák antik meglétére utalhat. Konklúzióként vonom le, hogy a napforduló balkáni és kelet-európai népszokásainak kialakulásban a vártnál valószínűleg sokkal nagyobb szerepe volt az antik, pontosabban közel-keleti hagyományoknak.

Az utolsó, 12. fejezet a **Brumalia** ünnepsorozatával foglalkozik. Bizonyítom, hogy a kutatás ellentétes állításaival szemben a Bruma illetve Brumalia a IV. század előtt ismeretlen mint önálló ünnepnév, a Bruma néha metaforikusan utalhat a Saturnaliára. A késő antik Brumalia egy november végi-decemberi ünnepciklus, amelynek minden napjához a görög ábécé egy betűjét kapcsolták, és akinek a neve az adott betűvel kezdődött, vendégséget adott aznap. A fő források bemutása után filológiailag vizsgálom a Bruma korai előfordulásait, elkülönítendő a téli napfordulás jelentést a késő antik ünneptől. Tárgyalom az ünnep késő antik és bizánci forrásait, a konklúziókban pedig kísérletet teszek a Brumalia és Saturnalia viszonyának meghatározására, amelynek a Brumalia eredetileg valamiféle előjátéka, előkészületi ideje lehetett.

A témához kapcsolódó publikációk listája

Tóth Anna Judit: *Ünnepek a keresztény és a pogány kor határán*. Budapest, Balassi Kiadó 2017.

Medvetáncoltatók, cigányok és fellegergetők. Mágikus specialisták a bizánci hagyományban. In: D., Tóth Judit; Nagy, Levente (szerk.): *Az eucharisztia az ókeresztény hagyományban. Válogatás a Magyar Patrisztikai Társaság XX. konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változataiból*. Debreceni Egyetemi Kiadó – Magyar Patrisztikai Társaság, Debrecen 2022. 138–153.

Prokopios és a halottak utazása Britanniába. *Vallástudományi Szemle* 18. (2022) 1. sz. 9–31.

Mítosz-recycling a késő ókorban. In: Hoppál Bulcsú – Szilágyi Zsolt (szerk.): *Születés a halálban: vallás és megújulás*. Magyar vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest 2021. 115–129. [Vallástudományi Könyvtár 19]

Szent Sisinnios és a késő ókor lovas istenei. D. Tóth Judit - Nagy Levente (szerk.): *Studia patrum 10 „Szóljak bár emberek vagy angyalok nyelvén” Az emberi és angyali létezés kérdései az ókeresztény korban*. Debreceni Egyetemi kiadó, Debrecen 2021. 244–261.

Álarcos ünnepi felvonulások az ókorban. In: Péterbencze Anikó (szerk.): *Tánc és szakralitás. Tanulmányok a rituális táncok világából*. Csángó Fesztivál Alapítvány, Bp. 2020. 43–56.

Kísértetjárda fürdők a késő ókorban. In: Sággy Marianne (szerk.): *Studia patrum 9. Test és társadalom a patrisztikus korban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2020. 182–195.

Telesma and Stoicheion. Magical Statues in Byzantium. In: Éva Pócs (ed.): *Magical and Sacred Medical World*. Cambridge Scholars Publishing, 2019. 405–434.

Maiuma and Saint John's Eve. In: Erika Juhász (ed.): *Byzanz und das Abendland V. Studia Byzantina-Occidentalia*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest 2018. 133–149.

Mystical Experience in Theurgical Practice. In: Miklós Vassányi – Enikő Sepsi – Anikó Daróczi (eds.): *The Immediacy of Mystical Experience in the European Tradition*. (Sophia Studies in Cross-Cultural Philosophy of Traditions and Cultures Volume 18.) Cham (Schweitz), Springer 2017. 23–30.

Damaszkuszi Szt. János *A sárkányokról* című írása. *Antik Tanulmányok* 61. (2017) 5–69.

Maiuma – egy szíriai ünnep a késő antikvitásban. *Világtörténet. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet folyóirata*. 7. (2017) 2. sz. 215–234.

Haunted Bathhouses in Late Antiquity. In: Bori Németh (ed.): *Now Behold My Spacious Kingdom. Studies Presented to Zoltán Imre Fábán On the Occasion of His 63rd Birthday*. Budapest: L'Harmattan 2017, 513–523.

John Lydus as Pagan and Christian. In: Marianne Sággy – Edward M. Schoolman (eds.): *Pagans and Christians in the Late Roman Empire: New Evidence, New Approaches (4th–8th centuries)*. Budapest, CEU Press. 2017. 59–68.

Folk Religion in Antiquity. In: Endre Tóth – Tivadar Vida – Imre Takács (eds.): *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World*. Pannonhalma – Szombathely: Abbey Museum – Iseum Savarense. 2016. 43–48.

Népi vallásosság a késő ókorban. In: Tóth Endre–Vida Tivadar–Takács Imre (szerk.): *Szent Márton és Pannónia*. Pannonhalma, Apátsági Múzeum – Szombathely, Iseum Savarense, 2016. 43–48.

Állatmaszkos felvonulások a késő ókorban – Szt. Ágoston tanúsága? In: Pócs Éva–Hesz Ágnes: *Orvosisteneiktől a hortikulturális utópiáig. Tanulmányok a Kárpát-medence vonzáskörzetéből*. Balassi kiadó, Budapest 2016. 13–34.

Az újplatonikus filozófia mint a pogány-keresztény szinkretizmus eszköze. *Vallástudományi szemle* 11. (2015) 46–55.

Brumalia – Saturnalia után és Karácsony előtt. In: Olajos Terézia (szerk.): *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. Acta Opuscula Szegediensis Opuscula Byzantina XI*. Szeged 2014. 341–350.

Az újplatonikus theurgia In: Nagy Árpád Miklós (szerk.): *Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori Mediterráneumban. I-II*. Gondolat kiadó, Bp. 2013. II. 926–950.

Sópatros és Konstantinápoly alapítása – egy mágus Nagy Konstantin udvarában. *Orpheus Noster* 5. (2013) 4. sz. 17–30.

A pogányság mint könyves vallás a kora-bizánci forrásszövegekben. *Orpheus Noster* 3. (2011) 3–4. sz. 36–44

Az artai híd balladája. *Vallástudományi szemle* 6 (2010) 1. sz. 72–83.

Gyógyító szobrok a késő ókorban. In: Pócs Éva (szerk.): *Mágikus és szakrális medicina*. [Tanulmányok a transzcendensről VIII]. Balassi kiadó, Bp. 2010. 50–57.

Jóslató szobrok. In: Pócs Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés*. L'Harmattan, Budapest 2010. 147–163.

Mítoszracionizálás a bizánci krónikákban. In: Horváth László– Czeglédy Anita– Krähling Edit (szerk.): *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Typotex kiadó – Eötvös Kollégium, Bp. 2010. 892–904.

Malalas, a laikus történész. *Studia Theologica Transylvaniensia* 10 (2008) 5–20.

Ióannés Lydos és a történelem megújítása. *Orpheus Noster* 1 (2009) 75–82.

Februarius kiűzése – egy új késő-antik ünnep. In: Fehér Bence–Könczöl Miklós (szerk.): *Orpheus búcsúja. Tanulmányok Sarkady János emlékére*. Károli Egyetemi Kiadó, Bp. 2007. 171–183.

Konstantinápoly és Antiochia talizmánjai. In: Pócs Éva (szerk.): *Maszké, átváltozás, beavatás*. Balassi kiadó, Budapest 2007. 361–378.